VINSENT VAN GOG

Pisma bratu

Priredila i prevela
Vesna Cakeljić

Laguna

Izbor pisama sačinjen prema digitalnoj arhivi
Muzeja Van Gog u Amsterdamu
vangoghletters.org

Translation copyright © 2026 za srpsko izdanje, LAGUNA

Kamen će propasti, reč će ostati.

Bretonska poslovica,
Vinsentova omiljena izreka
prema Polu Gogenu (*Avant et Après*, 1903)

SADRŽAJ

LONDON (13. jun 1873. – 8. maj 1875) 9
PARIZ (31. maj 1875. – 28. mart 1876) 12
AMSTERDAM (19. maj 1877. – 13. maj 1878) 13
BRISEL (avgust 1878. – 16. novembar 1878) 19
BORINAŽ (15. novembar 1878. – 24. septembar 1880) 22
ETEN (30. april 1881. – 23. decembar 1881) 42
HAG (29. decembar 1881. – 10. septembar 1883) 51
DRENTE (11. septembar 1883. – 1. decembar 1883) 80
NUNEN (6. decembar 1883. – 20. novembar 1885) 89
ANTVERPEN (26. novembar 1885. – 24. februar 1886) 121
PARIZ (28. februar 1886. – februar 1888) 130
ARL (21. februar 1888. – 3. maj 1889). 132
SEN REMI DE PROVANS (9. maj 1889. – 13. maj 1890) 245
OVER SIR OAZ (20. maj 1890. – 29. jul 1890) 274

REGISTAR MANJE POZNATIH IMENA – VINSENTOV SVET . 283
VINSENT VAN GOG – HRONOLOGIJA ŽIVOTA I RADA (1853–1890) 315

LONDON
(13. jun 1873. – 8. maj 1875)

London, 20. jula 1873.

Dragi Teo,

Hvala ti na pismu koje me je mnogo obradovalo. Drago mi je da si dobro i da ti se život kod gospodina Šmita i dalje dopada. Gospodinu Obahu bilo bi drago da te je upoznao. Nadam se da ćemo u budućnosti imati dosta zajedničkih poslova. Ova Lenderova slika je veoma lepa.

Što se tiče foto-gravire, znam otprilike kako se izrađuje, iako je nisam video i ne razumem se dovoljno da bih je mogao objasniti.

Engleska umetnost me isprva nije mnogo privlačila; čovek mora da se navikne na nju. Međutim, ovde ima nekih odličnih slikara, uključujući Mileja, koji je naslikao *Hugenota*, *Ofeliju* i druga dela, čije gravire verovatno znaš – veoma su lepe. Tu je i Boton, čije *Puritance koji idu u crkvu* znaš iz naše fotografske galerije. Video sam njegove vrlo lepe radove. Štaviše, među starim slikarima je i Konstabl, pejzažista koji je živeo pre tridesetak godina; to je predivno, ima u sebi nečeg od Dijaza i Dobinjija. Onda Rejnolds i Gejnsboro, koji su uglavnom slikali izuzetno lepe portrete žena, a zatim Tarner, čije ćeš gravire verovatno videti.

Ovde žive i neki dobri francuski slikari, uključujući Tisoa, čijih nekoliko fotografija imamo u našoj foto-galeriji, kao i Ota Vebera i Elbita. Ovaj poslednji trenutno stvara izuzetno lepe slike u Lenderovom stilu.

Obavezno mi napiši, kada budeš imao priliku, da li postoje fotografije Votersovih slika, pored *Huga van der Gusa* i *Marije od Burgundije*, i da li takođe znaš za fotografije slika Lagija i De Brakelera. Ne mislim na starijeg De Brakelera, već na njegovog sina, koji je na poslednjoj izložbi u Briselu imao tri sjajne slike, pod nazivom *Antverpen*, *Škola* i *Atlas*.

. . . . . .

Hvala ti na onome što si mi pisao o slikama. Ako ikada vidiš nešto od Lagija, Brakelera, Votersa, Marisa, Tisoa, Georga Zala, Žunda, Zijema ili Mova, piši mi obavezno; to su slikari koje izuzetno volim i od kojih ćeš verovatno s vremena na vreme nešto videti. (011)*

London, 10. avgusta 1874.

Dragi Teo,

„Vi sudite po telu, ja ne sudim nikome.“**

„Koji je među vama bez greha, neka prvi baci kamen na nju.“***

Zato se držite svojih sopstvenih ideja, a ako sumnjate u njihovu ispravnost, uporedite ih sa idejama onoga ko se usudio

* Glavni izvor za ovaj prevod je veb-sajt Muzeja Van Gog u Amsterdamu – vangoghletters.org – najpouzdanija digitalna arhiva za celokupno stvaralaštvo Van Goga, nastala nakon višegodišnjih ekspertskih istraživanja, hemijskih analiza papira i provere poštanskih žigova. Brojevi u zagradama na kraju pisama označavaju hronološki redosled prema novoj, objedinjenoj numeraciji. (Prim. prir.)

** Jevanđelje po Jovanu 8, 15. (Prim. prir.)

*** Jevanđelje po Jovanu 8, 7. (Prim. prir.)

da kaže „Ja sam istina“, ili sa idejama nekog humanog čoveka, poput Mišlea.

Čistota duše i nečistoća tela mogu ići zajedno. Znaš *Margaretu na izvoru* Arija Šefera; postoji li čistije biće od te devojke „koja je toliko volela“?

*Lejs nije imitator, već srodna duša** – to je istinita izreka koja je i mene dirnula. Isto bi se moglo reći i za neke Tisoove slike, njegovu *Šetnju po snegu*, *Šetnju po bedemima*, *Margaretu u crkvi* itd. (028)

* Delovi teksta na francuskom u pismima holandskog perioda istaknuti su kurzivom i praćeni zvezdicom*. (Prim. prir.)

PARIZ
(31. maj 1875. – 28. mart 1876)

Pariz, 31. maja 1875.

Dragi Teo,

Hvala ti na pismu koje sam jutros primio.

Juče sam video Koroovu izložbu. Tamo je bila jedna posebno zanimljiva slika, *Maslinski vrt*, drago mi je što ju je naslikao.

Desno, skupina maslina, tamnih naspram plavetnila predvečernjeg neba; u pozadini, brežuljci sa žbunjem i dva velika stabla, a visoko gore – večernjača.

Na Salonu* ima tri Koroa, veoma lepa, među najlepšima, naslikana neposredno pre njegove smrti. *Drvoseče* će se verovatno pojaviti kao drvorez u *Ilistrasionu* ili u *Mond ilistreu*.

Kao što možeš da pretpostaviš, išao sam takođe da obiđem Luvr i Luksemburški muzej.

Rojsdali u Luvru su veličanstveni; naročito *Grm*, *Mol sa crvenkastom vodom* i *Prodor sunčeve svetlosti*.

Nadam se da ćeš jednog dana videti male Rembrante, *Hodočasnike u Emausu* i dva pandana, *Filozofe*. (034)

---

* Godišnja izložba Akademije lepih umetnosti u Parizu, u to vreme najprestižnija i najuticajnija umetnička manifestacija na svetu. (Prim. prir.)

AMSTERDAM
(19. maj 1877. – 13. maj 1878)

Amsterdam, 18. avgusta 1877.

U četvrtak ujutru mi je bilo prilično prijatno; stric* je bio van grada, u Utrehtu, a u sedam sati sam morao da budem kod Strikera jer je Jan odlazio u Pariz,** a ja sam obećao da ću ga ispratiti do Holandske železničke stanice. Zato sam ustao rano i posmatrao radnike kako stižu u brodogradilište dok je sunce divno sijalo. „Dobro je hvaliti Gospoda Boga u zoru", pomisli čovek u takvom trenutku. Ti bi uživao u neobičnom prizoru te reke crnih figura, velikih i malih, najpre u uzanoj ulici u koju sunce jedva prodire, a potom u brodogradilištu. Posle toga sam doručkovao parče suvog hleba i kriglu piva – što je lek koji Dikens preporučuje onima na ivici samoubistva, kao prilično delotvoran da ih barem još neko vreme odvrati od te namere. Pa čak i ako čovek nije baš u tom raspoloženju, dobro bi bilo to s vremena na vreme uraditi i pritom, na primer, misliti na Rembrantovu sliku *Hodočasnici u Emausu*.

---

* Johanes (Jan) van Gog, Vinsentov stric, viceadmiral holandske mornarice i direktor kraljevskog brodogradilišta; mladić je živeo u njegovoj službenoj rezidenciji unutar samog vojnog kompleksa. (Prim. prir.)

** Johanes Striker, Vinsentov tetak, ugledni amsterdamski teolog i sveštenik koji je nadgledao njegove pripreme za studije teologije; Jan je njegov sin. (Prim. prir.)

Pre nego što sam otišao kod Strikerovih, prošetao sam kroz Jevrejsku četvrt i preko Bojtenkanta, kroz Oude Tertuinen, Zedajk, Varmustrat i pored kapele Oudezejds, pa pored Stare i Južne crkve kroz svakojake stare ulice sa kovačnicama i bačvarijama itd. i kroz uske uličice poput Nizelsa i pored kanala sa starim uskim mostovima poput onog na kojem smo stajali one večeri u Dordrehtu. Bilo je lepo gledati kako tamo rano ujutru počinje vreva. (127)

Amsterdam, 9. januara 1878.

K.M.* me je danas pitao zar mi Žeromova *Frinija* nije lepa? Rekao sam da mi je neizmerno veće zadovoljstvo da gledam neku Izraelsovu ili Mileovu ružnu ženu ili staricu Ed. Frera, jer šta u stvari znači lepo telo poput Frinijinog? I životinje imaju telo koje je možda još lepše od ljudskog, ali takvu dušu kakvu imaju ljudi sa Izraelsovih, Mileovih ili Frerovih slika, e to je ono što životinje nemaju; i zar nam život nije darovan da bismo obogatili svoje srce, čak i ako naš izgled zbog toga pati? Što se mene tiče, ne osećam gotovo nikakvu naklonost prema toj Žeromovoj figuri, jer u njoj ne vidim ni najmanji znak koji bi ukazivao na inteligenciju. Ruke koje nose tragove rada lepše su od ruku kakve su kod te figure.

Još mnogo veća je razlika između tako lepe devojke i muškarca poput Parkera ili T. Kempisa, ili poput likova koje je naslikao Mesonije; i kao što ne možemo služiti dva gospodara istovremeno, ne možemo ni voleti tako različite stvari i osećati simpatiju za obe.

K.M. me je zatim pitao zar mi se ne bi svidela neka žena ili devojka koja je lepa, a ja sam mu rekao da bih se bolje osećao i bolje slagao sa ženom koja je ružna ili stara ili siromašna ili

* Vinsentov stric Kornelis Marinus, u porodici poznat kao „stric Kor". (Prim. prir.)

nesrećna iz ovog ili onog razloga, ali koja je stekla pamet i dušu kroz životno iskustvo i iskušenja ili tuge. (139)

Amsterdam, 3. aprila 1878.

Razmišljao sam o našem razgovoru i nehotice sam pomislio na reči – *danas smo ono što smo bili juče**. To ne znači da treba tapkati u mestu i ne pokušavati da se razvijamo, naprotiv, postoji neodložan razlog da to činimo i da sledimo taj razvoj.

Ali da bi čovek ostao veran toj izreci, ne sme da se vraća natrag, i kada jednom počne da gleda na stvari slobodnim i poverljivim pogledom, ne sme se okretati niti odstupati od nje.

Oni koji su govorili – *danas smo ono što smo bili juče** – bili su časni ljudi, što jasno proizlazi iz unutrašnjeg zakona koji su sastavili, koji će opstati za sva vremena i za koji se moglo reći da je napisan *zrakom s neba i plamenim prstom**. Dobro je biti častan čovek i truditi se da to budemo sve više i više, i činimo dobro kada verujemo da je za to potrebno biti *duhovan čovek sa unutrašnjim životom**.

Kad bismo bili uvereni da pripadamo toj kategoriji, išli bismo mirno i samopouzdano svojim putem, ne sumnjajući u dobar krajnji ishod. – Bio jedan čovek koji jednog dana uđe u crkvu i upita: „Je li moguće da me je moja revnost prevarila, da sam izabrao pogrešan put i pogrešno postupio, avaj! Kad bih se samo oslobodio ove neizvesnosti i kad bih mogao imati čvrsto uverenje da ću na kraju pobediti i uspeti." A glas mu na to odgovori: „A ako bi bio u to siguran, šta bi onda uradio? – Ponašaj se dakle kao da si u to siguran i nećeš biti u nedoumici." Čovek tada nastavi svoj put, ne više ne verujući nego verujući, i ponovo se dade na posao više dugo ne sumnjajući i ne oklevajući. Što se tiče onoga da budeš *duhovan čovek sa unutrašnjim životom**, zar ne bismo mogli razviti to stanje u sebi kroz poznavanje opšte istorije i određenih ličnosti iz svakog

vremena posebno, od biblijske istorije do istorije Revolucije i od *Odiseje* do Dikensovih i Mišleovih knjiga? I zar ne bismo mogli da izvučemo ikakve pouke iz dela ljudi poput Rembranta ili iz Bretonovog *Korova* ili iz Mileovih *Sati dana* ili iz Briona, ili iz Degruovog ili Brionovog *Benediktinca*, ili iz De Gruovog *Regruta* (ako ne iz *Savesti*) ili iz Dipreovih *Velikih hrastova* ili čak iz Mišelovih mlinova i peščanih ravnica?

Upravo istrajavanjem u tim idejama i stvarima čovek konačno postaje potpuno zakvašen dobrim kvascem, kvascem tuge, ali uvek radosti, a to će postati očigledno kada u našim životima dođe vreme plodnosti, plodnosti dobrih dela.

Zrak s visine ne sija uvek na nas, ponekad je iza oblaka, i bez tog svetla čovek ne može da živi i ništa ne vredi i ne može učiniti ništa dobro, i svako ko tvrdi da se može živeti bez vere u tu višu svetlost i ne trudi se da je postigne, na kraju će biti razočaran.

Dosta smo razgovarali o tome šta nam je dužnost i kako bismo mogli stići do nečeg dobrog, te smo došli do zaključka da naš cilj u prvom redu mora biti da nađemo određeno mesto i posao kome bismo se mogli u potpunosti posvetiti.

I verujem da smo se takođe složili oko ove tačke, da posebno treba uzeti u obzir kraj, i da pobeda izvojevana nakon celog života rada i truda više vredi od pobede izvojevane ranije.

Onaj ko živi pravedno i doživljava istinske muke i razočaranja, a ipak ne dopušta da ga one poraze, više vredi od onoga ko uvek ima vetar u leđima i poznaje samo relativno blagostanje. Jer ko su oni kod kojih najjasnije opažamo najvišu vrednost – to su oni na koje se mogu primeniti reči – *zemljoradnici, vaš život je tužan, zemljoradnici, vi patite u životu, zemljoradnici, vi ste blagosloveni** – to su oni koji nose belege *celog života borbe i ustrajnog rada bez ikakvog posustajanja**. Dobro je truditi se da postanemo poput njih.

Dakle, napredujemo na našem putu *indefessi favende Deo*.*

* Neumorni s Božijom pomoći (lat). (Prim. prir.)

Što se mene tiče, moram postati dobar propovednik, onaj koji ima da kaže nešto dobro, što može biti korisno u svetu. Možda treba da prođem kroz relativno dug period pripreme i da budem temeljno utvrđen u čvrstom uverenju pre nego što budem pozvan da o tome govorim drugima. Ispravno je da pre početka ove misije čovek sakupi duhovno blago koje može biti korisno drugima.

Nastavimo svoj put mirno, iskušavajući sve i držeći se čvrsto onoga što je dobro, i uvek nastojeći da saznamo više o onome što je korisno i da steknemo više iskustva. Patnja je doista dobra stvar ako se može izraziti samo u dve reči, patnja je u svakome od nas, svako ima svoje razloge da pati zbog nje, ali treba takođe imati hrabrosti, što više to bolje, i dobro je biti neko ko nikada ne očajava.

Ako se samo trudimo da živimo pošteno, dobro ćemo proći, iako ćemo neizbežno iskusiti istinsku tugu i istinska razočaranja; a verovatno ćemo takođe praviti teške greške i činiti pogrešne stvari; svakako je istina da je bolje biti vatren duhom, makar zbog toga počinili više grešaka, nego biti uskogrud i preterano oprezan. Dobro je voleti koliko god možemo jer u tome leži istinska snaga, a onaj ko voli mnogo, postiže velike stvari i za njih je kadar, a ono što se radi iz ljubavi dobro je urađeno. Kada vas zadivi ova ili ona knjiga, na primer, navodim nasumično: *Lastavica*, *Ševa*, *Slavuj*, *Duh jeseni*, *Vidim odavde jednu gospođu*, *Voleo sam taj jedinstveni gradić* od Mišlea, to je zato što je napisana iz srca, sa jednostavnošću i krotkošću duha.

Ako bismo morali da izgovorimo samo nekoliko reči, ali onih koje imaju smisla, postupili bismo bolje nego da kažemo mnogo reči koje su samo prazni zvuci, a koje se izgovaraju utoliko lakše ukoliko su beskorisnije.

Ako nastavimo voleti iskreno ono što je zaista dostojno ljubavi, ne rasipajući svoju ljubav na beznačajne i ništavne i bljutave stvari, steći ćemo malo-pomalo više prosvetljenosti i postaćemo

jači. Što brže nastojimo da se usavršimo u određenom poslu i nekom zanatu, i da steknemo relativno nezavisan način mišljenja i postupanja, i što više se držimo utvrđenih pravila, karakter će postati čvršći, ali zbog toga ne treba postati ograničen.

Mudro je tako se ponašati, jer život je kratak i vreme brzo prolazi; ako se posvetimo jednoj stvari i dobro je razumemo, stičemo uz to znanje i uvid i o mnogim drugim stvarima.

Ponekad je dobro odlaziti često među svet i družiti se sa ljudima, a ponekad nam je to prava obaveza i dužnost, ali onaj ko bi radije da ostane sasvim sam i da mirno radi, ko bi više voleo da ima vrlo malo prijatelja, to je onaj koji se kreće sa najviše sigurnosti među ljudima i u svetu. Nikada ne treba biti samozadovoljan time što nemamo teškoća, briga ili prepreka bilo koje vrste, ali ne treba sebi ni učiniti život suviše lakim. Čak i u učenom svetu i najboljim društvima i u najsrećnijim prilikama treba zadržati nešto od izvornog karaktera Robinzona Krusoa ili čoveka prirode, nikada ne dozvoljavajući da se ugasi vatra sopstvene duše, već je treba raspirivati. A onaj ko i dalje za sebe zadržava siromaštvo, i kome je ono drago, poseduje veliko blago i uvek će jasno čuti glas svoje savesti; onaj ko sluša i sledi taj unutrašnji glas koji je najveći Božiji dar, na kraju će u njemu naći prijatelja i nikada neće biti sam.

. . . . . .

Neka ovo bude naša sudbina, dečače moj, neka te sreća prati na tvom putu i neka Bog bude u svemu sa tobom i podari ti uspeh, to ti želi uz srdačan stisak ruke na tvom odlasku.

Tvoj brat koji te voli,
Vinsent (143)

BRISEL
(Avgust 1878. – 16. novembar 1878)

Laken, između 13. i 16. novembra 1878.

Drago mi je što smo zajedno videli muzej, a posebno radove Degrua i Lejsa i toliko drugih izvanrednih slika, kao što je onaj Kozemansov pejzaž, između ostalih. Veoma sam srećan zbog dva otiska koja si mi dao, ali trebalo je od mene da prihvatiš onaj mali bakropis *Tri mlina*. Sada si ga kupio sâm, a ne upola cene kako sam ja želeo – pa ipak ga moraš zadržati u svom albumu jer je izvanredan, iako nije baš najlepše izveden; ja bih u svom neznanju pre pomislio da ga treba pripisati Seljačkom Brojgelu nego Somotskom Brojgelu.

Ovde prilažem pomenuti žvrljopis *U ugljenokopu*. Zaista bih rado počeo da izrađujem grube skice nekih od mnogih stvari na koje čovek nailazi usput, ali pošto s tim ne bih daleko dospeo i lako bi me odvratilo od mog stvarnog posla, bolje je da ne počinjem. Čim sam se vratio kući, počeo sam da radim na propovedi o „neplodnoj smokvi", Luka 13, 6–9.

. . . . . .

Ovaj mali crtež iz ugljenokopa stvarno nije bogzna šta, ali nisam mogao odoleti da ga ne napravim zato što se ovde može videti toliko tih ugljenara koji su zaista poseban svet. Taj

kućerak se nalazi nedaleko od staze uz kanal; to je u stvari krčmica pripojena velikoj radionici, gde radnici dolaze da pojedu parče hleba i popiju čašu piva u pauzi za užinu.

U svoje vreme sam se prijavio za mesto propovednika u Engleskoj medu rudarima u ugljenokopima; molbu su mi tada odbili rekavši mi da moram imati najmanje dvadeset pet godina. Ti dobro znaš da jedna od temeljnih ili glavnih istina ne samo Jevanđelja već i cele Biblije glasi: „Svetlost koja sija u tmini." Kroz tminu ka svetlosti. Ali ko su oni kojima to doista treba, ko su oni koji će ovde načuljiti uši? Iskustvo nas je naučilo da su oni koji rade u mraku, u srcu zemlje, kao što su rudari u rudnicima uglja, duboko impresionirani rečju Jevanđelja i polažu svoju veru u njega. Međutim, na jugu Belgije, u Enou, oko Monsa i duž francuske granice, pa i šire, postoji pokrajina po imenu Borinaž gde živi neobičan svet rudarâ, okupljen oko brojnih ugljenokopa. Evo šta se o njima može naći u malom udžbeniku geografije: „Borinima (stanovnicima Borinaža, kraja zapadno od Monsa) jedina delatnost je vađenje uglja. Veličanstven prizor pružaju ti rudnici kamenog uglja otvoreni na trista metara pod zemljom, a u koje svakodnevno silazi radnički narod dostojan poštovanja i saosećanja. Rudar u Borinažu poseban je tip, za njega ne postoji dan, i nikada, osim nedeljom, ne uživa u sunčevim zracima. On mukotrpno radi uz treperenje lampe čija svetlost je bleda i olovna, u uskoj galeriji, presavijenog tela, ponekad primoran da puzi; on radi da iz utrobe zemlje iščupa ovo rudno blago za koje znamo koliko je korisno; on radi, najzad, usred hiljadu opasnosti koje neprestano iskrsavaju, ali iskusan belgijski rudar ima veselu narav, svikao je na taj način života, i kada se nađe u oknu, sa malom lampom na kapi, koja mu služi kao vodič u pomrčini, uzda se u svog Boga koji vidi njegovu muku i koji ga štiti, njega, ženu mu i decu."

Takav je, dakle, Borinaž na jugu Lesina gde se nalaze kamenolomi.

Mnogo bih voleo da tamo postanem propovednik. Tromesečni probni rad za koji su se postarali gospoda De Jong i pastor Pitersen primiče se kraju. Pre nego što je počeo da propoveda i pošao na svoja velika apostolska putovanja i ličnu službu među paganima, Pavle je proveo tri godine u Arabiji. Kada bih ja mogao dve do tri godine tiho da radim u sličnoj pokrajini, gde bih neprestano učio i posmatrao, ne bih se odatle vratio dok ne bih imao da kažem nešto što bi istinski vredelo čuti – a ovo govorim sa svom poniznošću, ali i s potpunom iskrenošću. (148)

BORINAŽ
(15. novembar 1878. – 24. septembar 1880)

Pti Vam, 26. decembra 1878.
Borinaž Eno

Sigurno znaš da u Borinažu nema slika i da ljudi uglavnom uopšte ne znaju šta je to slika, pa se podrazumeva da ja od svog odlaska iz Brisela nisam video ništa od umetnosti. Ali bez obzira na to, kraj je izuzetno karakterističan i veoma slikovit – sve ovde takoreći govori i sve je puno osobenosti. Ovih poslednjih dana, tmurnih dana pred Božić, pao je sneg. Sve je podsećalo na srednjovekovna platna Brojgela Seljaka i tolika druga na kojima su slikari uspeli da izraze na tako začuđujući način upečatljiv efekat crvenog i zelenog, crnog i belog. Ono što se ovde vidi uvek me podseća na rad, na primer, Tejsa Marisa ili Albrehta Direra.

Ima ovde usečenih puteljaka obraslih kupinama i starim iskrivljenim stablima sa čudesnim korenjem, koji strašno liče na onu stazu sa Direrovog bakroreza *Vitez, Smrt i Đavo*.

Ovih poslednjih dana posebno je bilo neobično videti rudare kako se u predvečerje na belom snegu vraćaju kući. Ti ljudi su posve crni kada izlaze iz mračnih rudnika na dnevnu svetlost, pa izgledaju poput dimnjačara. Njihove nastambe su uglavnom male, pre bi se reklo da su to čatrlje duž onih

usečenih puteva, i u šumi i na padinama brežuljaka. Tu i tamo vide se i krovovi prekriveni mahovinom, a uveče prozorčići s malim oknima bacaju ljupku bledu svetlost.

Oko bašta se ovde vide polja i oranice sa živicama od crnih kupina, kao što se kod nas u Brabantu može videti lug i hrastov mladik, a u Holandiji krošnjasto potkresane vrbe. Ovih poslednjih snežnih dana to je pružalo utisak pisma na beloj hartiji, poput stranica Jevanđelja. Već sam u nekoliko navrata propovedao – kako u prilično velikoj prostoriji, namenski uređenoj za verske skupove, tako i na sastancima koji se obično drže uveče u radničkim kućama – a koji se najbolje mogu nazvati tumačenjima Biblije. Govorio sam, između ostalog, o priči o zrnu gorušice, o neplodnoj smokvi i o slepom od rođenja. Na Božić, prirodno – o jaslama u Vitlejemu i miru na zemlji. (149)

Vam, aprila 1879.

Dragi Teo,

Od kuće sam čuo da si proveo nekoliko dana u Etenu i da si bio na putu zbog posla. Iskreno se nadam da je putovanje dobro prošlo. Verovatno ćeš ovih dana provoditi vreme na dinama* i u Ševeningenu. Ovde je takođe veoma prijatno u proleće, a ima nekih mesta, tu i tamo, gde brda neodoljivo podsećaju na dine.

Nedavno sam preduzeo jedan neobično zanimljiv obilazak – lično sam proveo šest sati pod zemljom, u rudarskom oknu.

I to još u jednom od najstarijih i najopasnijih rudnika u okolini, po imenu *Markas*. Taj rudnik je na veoma lošem glasu zbog brojnih nesreća koje se u njemu dešavaju, bilo prilikom spuštanja ili uspona, ili od gušenja, eksplozija jamskog gasa, ili zbog podzemne vode ili urušavanja zastarelih tunela itd. To je

* Prirodni peščani brežuljci duž holandske obale, karakteristični za okolinu Haga i Ševeningena. (Prim. prir.)

mračno mesto – na prvi pogled sve oko njega ima sumornu i beživotnu atmosferu.

Radnici su tamo većinom ispijeni i bledi od groznice, izgledaju umorno i iscrpljeno, prerano su ostareli i pocrneli u licu, a žene su im uglavnom olovnoblede i svele. Oko rudnika su trošne rudarske kućice, sa ponekim mrtvim drvetom, potpuno čađavim od dima, trnovite živice od kupine, đubrišta i gomile pepela, brda neupotrebljivog uglja i slično. Maris bi to divno naslikao.

Pokušaću kasnije da napravim skicu, da stekneš nekakvu predstavu.

Imao sam dobrog vodiča – čoveka koji tamo radi već trideset tri godine, ljubaznog i strpljivog čoveka koji je sve dobro objašnjavao i trudio se da mi učini razumljivim.

Tako smo zajedno sišli dole, ovog puta na 700 metara dubine, i otišli u najskrivenije uglove tog podzemnog sveta.

Otkopi ili ćelije u kojima rudari kopaju ugalj – a koji su najudaljeniji od izlaza – nazivaju se *des caches* (skrivena mesta, mesta na kojima se traga). Ovaj rudnik ima pet nivoa; tri od njih, oni gornji, iscrpljeni su i napušteni, u njima se ne radi jer više nema uglja. Ako bi neko pokušao da naslika te *maintenages* – ili ćelije u kojima rudari kopaju – to bi bilo nešto sasvim novo i nečuveno, ili bolje reći neviđeno. Zamisli niz ćelija u prilično uskom i niskom hodniku, poduprtih grubom drvenom podgradom. U svakoj od tih ćelija po jedan radnik u grubom lanenom odelu – musav i čađav poput dimnjačara – uz slabu svetlost male lampe besomučno kopa ugalj. U nekim od tih ćelija rudar stoji uspravno, u drugima („šavovi rađeni ležeći“) on leži potpuno ravno na zemlji.

Raspored je manje-više sličan ćelijama u košnici, ili mračnom, sumornom prolazu u podzemnom zatvoru – nalik nizu malih tkačkih razboja, ili zapravo izgledaju kao red peći kakve se viđaju kod seljaka, ili pak kao razdvojene grobnice u kripti. Sami prolazi su poput velikih ognjišta na brabantskim seoskim imanjima.

U nekima voda curi na sve strane, a svetlost rudarske lampe stvara neobičan efekat i svetluca kao u pećini punoj stalaktita. Neki rudari rade u tim ćelijama, drugi tovare otkopani ugalj u male vagone koji se prevoze šinama nalik na tramvajske. Uglavnom to rade deca – i dečaci i devojčice. Tamo se nalazi i štala, 700 metara ispod zemlje, sa oko sedam starih konja koji prevoze veće količine, dovodeći ih do takozvanog *accrochage* – mesta gde se kače i izvlače gore. Drugi radnici su zauzeti popravljanjem dotrajalih hodnika kako bi sprečili njihovo urušavanje, ili kopaju nove prolaze u ugljenom sloju. Baš kao što mornari na kopnu čeznu za morem, uprkos svim opasnostima i teškoćama koje im prete – tako bi i rudar radije bio pod zemljom nego na površini.

. . . . . .

Spuštanje u rudnik je neprijatna stvar – u nekakvoj korpi ili kavezu, nalik kofi u bunaru, ali u bunaru dubokom 500 do 700 metara, tako da odozdo, kada se pogleda nagore, dnevna svetlost izgleda velika otprilike kao zvezda na nebu. Čovek ima osećaj sličan onom kada je prvi put na brodu na otvorenom moru, samo još gori, mada na sreću ne traje dugo. Radnici se naviknu na to, ali ipak nikada ne otklone neukrotiv osećaj jeze i užasa koji ostaje u njima – i to ne bez razloga i ne neopravdano. Međutim, jednom kada si dole, nije tako strašno, a trud biva bogato nagrađen onim što čovek vidi. (151)

Vam, oko 19. juna 1879.

Ovih dana mnogo čitam *Čiča Tominu kolibu* – još uvek ima toliko ropstva u svetu – i u toj čudesno lepoj knjizi ova vrlo važna tema razmatra se sa takvom mudrošću i ljubavlju, sa toliko žara i zanimanja za istinsku dobrobit siromašnih i potlačenih, da joj se čovek nehotice vraća iznova i iznova, pronalazeći u njoj svaki put nešto novo.

Ne znam bolju definiciju za reč *umetnost* od ove: *Umetnost, to je čovek pridodat prirodi** – prirodi, stvarnosti, istini, ali sa značenjem, poimanjem, karakterom koje umetnik u njoj otkriva i kojima daje izraz, koje iz nje izvlači, raspliće, oslobađa i osvetljava.

Jedna Movova ili Marisova ili Izraelsova slika govori više i jasnije i od same prirode. Isto je i sa knjigama, a u *Čiča Tominoj kolibi* umetnik je stvari prikazao u sasvim novom svetlu. Zato je u njoj, iako se čini starom jer je napisana pre mnogo godina, sve postalo tako sveže i novo. Tako je fino proživljena, tako temeljno obrađena, tako majstorski. Napisana je sa toliko ljubavi, toliko ozbiljnosti, i tako verno, istinito i stručno. Toliko je skromna i jednostavna, a istovremeno tako istinski uzvišena, tako plemenita i tako otmena. (152)

Kvem, 22–24. juna 1880.

Dragi Teo,

Pišem ti pomalo teška srca pošto to nisam već tako dugo činio, iz više razloga.*

Ti si mi donekle postao stranac, a i ja tebi, možda i više nego što misliš, možda bi za nas bilo bolje da ne nastavimo ovako. Moguće je da ti ne bih ni sada pisao da nisam dužan i prisiljen, da me, rekoh, ti sam nisi na to primorao. Saznao sam u Etenu da si poslao pedeset franaka za mene, pa eto, prihvatio sam ih. Doduše, preko volje, i svakako u prilično potištenom raspoloženju, ali ja sam u nekoj vrsti ćorsokaka ili škripca, kako drugačije da postupim?

I tako, pišem ti da ti na tome zahvalim.

* Ovo pismo je usledilo posle deset meseci prekida kontakta među braćom (avgust 1879. – jun 1880); napisano je na francuskom jeziku. Nakon egzistencijalne i psihičke krize u Borinažu, Van Gog je napustio propovednički rad i odlučio da se posveti slikarstvu. (Prim. prir.)

Ja sam se, kao što možda znaš, upravo vratio u Borinaž, otac me je nagovarao da ostanem u blizini Etena, rekao sam ne, i mislim da je to najbolje što sam mogao uraditi. Nehotice sam postao neka vrsta nemoguće i sumnjive osobe u porodici, bilo kako bilo, neko ko ne uživa poverenje, a u čemu bih ja bilo kome i na bilo koji način mogao biti koristan?

I zato verujem da je pre svega najbolje, najpametnije i najkorisnije rešenje da odem i da se držim na pristojnoj udaljenosti, kao da ne postojim.

Ono što je mitarenje za ptice, vreme kada one menjaju perje, to su nedaće ili nesreće, teška vremena za nas ljude. Može se ostati u tom dobu mitarenja, može se takođe iz njega izaći kao preporođen; ali to se ipak ne čini javno, to nimalo nije zabavno, eto zato je bolje da tada iščeznemo. Dobro, neka bude tako. Iako je sada manje-više obeshrabrujuće teško povratiti poverenje cele porodice, možda ne sasvim lišene predrasuda i drugih isto tako časnih i pomodnih osobina, ipak nisam potpuno izgubio nadu da će se malo-pomalo, polako i sigurno, srdačni odnosi obnoviti sa ovim ili onim.

Stoga bih, pre svega, silno voleo da se ti srdačni odnosi, da ne kažem nešto više, obnove između oca i mene, a zatim bih takođe žarko voleo da se obnove i između nas dvojice. Srdačno razumevanje je beskrajno bolje od nesporazuma.

Sada moram da te gnjavim izvesnim apstraktnim stvarima, pa ipak bih tako voleo da ih strpljivo saslušaš. Ja sam čovek strastī, kadar i sklon da činim manje ili više bezumne stvari, zbog kojih mi se dešava da se manje ili više kajem. Često mi se dešava da govorim ili postupam malo prebrzo, kada bi bilo bolje čekati sa više strpljenja. Mislim da i drugi ljudi mogu katkad činiti slične nepromišljenosti. Kada je već tako, šta mi je činiti, treba li sebe da smatram opasnim čovekom koji ni za šta nije sposoban? Ja to ne mislim. Ali stvar je u tome da na svaki način pokušam da iz tih strasti izvučem neku korist. Na primer, da navedem jednu strast među ostalima, gajim

manje-više neodoljivu strast prema knjigama i osećam potrebu da se neprestano obrazujem, da, ako hoćeš, učim, isto kao što imam potrebu da jedem hleb. Upravo ti ćeš to moći da razumeš. Dok sam bio u drugačijoj sredini, među slikama i umetninama, dobro znaš da sam prema tom svetu gajio silnu strast, koja je išla čak do ushićenja. I ne kajem se zbog toga, pa još i sada, daleko od zavičaja, često osećam čežnju za tim zavičajem slika.

Možda se dobro sećaš da sam i te kako dobro znao (a vrlo je moguće da još uvek znam) šta znači Rembrant ili šta znači Mile, ili Žil Dipre ili Delakroa ili Milej ili M. Maris?

Dobro – sada nisam više u takvoj sredini – međutim, kažu da ono nešto što se zove duša nikada ne umire i da to uvek živi i traga, uvek i uvek, i uvek iznova.

Umesto da podlegnem čežnji za zavičajem, rekao sam sebi: zavičaj ili domovina je svuda. Dakle, umesto da se prepustim očajanju, opredelio sam se za aktivnu melanholiju, onoliko koliko sam imao snage za aktivnost, ili, drugim rečima, draža mi je bila melanholija koja se nada i stremi i traga od one koja očajava, turobna i nepomična. Stoga sam proučavao manje-više ozbiljno knjige koje su mi bile pri ruci, kao na primer Bibliju ili Mišleovu *Francusku revoluciju*, a prošle zime Šekspira i malo V. Igoa i Dikensa, zatim nedavno Eshila, a nakon njega mnoge druge koji su manje klasici, mnoge male, u stvari velike umetnike. Ti znaš da su neki od onih koje svrstavaju u male umetnike Fabrisijus ili Bida.

Sada je onaj ko je zaokupljen svim ovim ponekad za druge šokantan, *shocking*, i nenamerno se manje-više ogreši o određene društvene norme, običaje i konvencije. Međutim, šteta je kada se to shvati na pogrešan način. Na primer, ti znaš da sam ja često zanemarivao svoj izgled i da sam bio neuredan; priznajem to, i priznajem da je šokantno. Ali možda su delimično krive nemaština i beda, i duboko obeshrabrenje takođe, a ponekad je to dobar način da čovek pronađe sebi neophodnu

samoću kako bi mogao manje ili više da se udubi u proučavanje ove ili one stvari koja ga zaokuplja. Preko potrebna nauka je medicina; teško da postoji čovek koji ne teži da nauči barem nešto malo o njoj, koji ne nastoji da razume barem o čemu se tu radi, a evo ja još ne znam ništa o tome. Ali sve to može da ti obuzme misli, da te ponese, sve to navodi da sanjaš, da sanjariš, da razmišljaš.

I evo sada sam možda već pet godina, ne znam tačno, bez svog mesta u svetu, i potucam se tamo-amo; svi vi sada kažete: od tog i tog vremena ti si se srozao, ugasio si se, ništa nisi radio. Je li to sasvim tačno?

Istina je da sam koji put sâm zaradio koricu hleba, nekad bi mi je kakav prijatelj dao iz milosrđa, živeo sam kako sam mogao, i dobro i loše, kako je već išlo, istina je da sam izgubio poverenje nekolicine ljudi, istina je da je moja novčana situacija u žalosnom stanju, istina je da je moja budućnost prilično crna, istina je da sam mogao bolje da postupam, istina je da sam gubio vreme samo da bih zaradio za hleb, istina je da su moje studije i same u dosta žalosnom i beznadežnom stanju i da mi nedostaje više, beskrajno više nego što imam. No zar se to naziva srozavanjem i zar se to naziva neradom?

Ti ćeš možda reći: ali zašto nisi nastavio, kao što su hteli, putem univerzitetskih studija?

Na to ću ti odgovoriti samo sledeće: to je suviše skupo, a osim toga, takva budućnost ne bi bila ništa bolja od ove preda mnom na mom sadašnjem putu. I moram nastaviti putem koji sam izabrao – jer ako ne budem ništa radio, ako ne učim, ako više ne tragam, tada ću biti izgubljen. Tada, teško meni. Evo kako zamišljam celu stvar: nastaviti nastaviti, eto to je neophodno.

Ali koji je tvoj krajnji cilj?, reći ćeš. Taj cilj postaje sve određeniji, polako i sigurno će dobijati obličje kao što kroki postaje skica a skica slika, u onoj meri u kojoj radimo ozbiljnije, u kojoj više produbljujemo najpre nejasnu ideju, prvu magnovenu i prolaznu misao, sve dok je konačno ne učvrstimo.

Moraš znati da je sa propovednicima isto kao sa umetnicima. Postoji jedna stara akademska škola, često odvratna, tiranska, zapravo gnusoba opustošenja – to su ljudi koji nose nekakav grudobran, čelični oklop od predrasuda i konvencija, a kada se nađu na visokim položajima, oni dele nameštenja i zakulisnim radnjama nastoje da zadrže svoje štićenike, a izopšte običnog čoveka.

Njihov je Bog poput Boga Šekspirovog pijanca *Falstafa* „unutrašnjost crkve", *the inside of a church*; u stvari, izvesna gospoda jevanđelisti??? našla su se čudesnom igrom slučaja na istoj talasnoj dužini kao i ovaj pijanac u pogledu duhovnih stvari (mada bi možda i oni sami, da su sposobni za ljudsko osećanje, bili malo iznenađeni što su se tu našli). Ali ne treba mnogo strahovati da će se njihovo slepilo ikada pretvoriti u jasnovidost po ovom pitanju.

Takvo stanje stvari teško pada onome ko se sa svim tim ne slaže i ko celom svojom dušom i celim svojim srcem i sa gnevom za koji je sposoban protestuje protiv svega toga.

Što se mene tiče, poštujem učene ljude koji nisu poput tih akademičara, ali onih koji su dostojni poštovanja ima manje nego što bi čovek na prvi pogled pomislio. Jedan od uzroka što sam sada bez nameštenja – što sam godinama bio bez nameštenja, sasvim je jednostavno to što imam drugačije ideje nego ta gospoda koja zapošljava ljude koji misle poput njih.

Nije to samo običan problem mog odevanja, kako su mi licemerno zamerali, u pitanju je nešto mnogo ozbiljnije, uveravam te.

Zašto ti sve ovo govorim – ne da se žalim, ne da se izvinjavam za to gde sam možda manje ili više pogrešio, već jednostavno da bih ti rekao sledeće: za vreme tvoje poslednje posete prošlog leta, kada smo se zajedno šetali pored napuštenog okna koje zovu Veštica, podsetio si me da smo se jednom davno zajedno šetali pored starog kanala i mlina u Rejsvejku. I tada smo se, govorio si, slagali u mnogim stvarima, ali dodao si – čini mi se da sam se od tada mnogo promenio i da nisam više onaj isti. E pa dobro,

nije baš sasvim tako. Promenilo se to što tada moj život nije bio tako težak, a moja budućnost naizgled nije bila toliko crna. Ali što se tiče unutrašnjeg bića, mojih pogleda na svet i načina razmišljanja, tu se ništa nije promenilo. Ako zaista i postoji neka promena, ona je samo u tome što sada dublje promišljam, verujem i volim ono što sam već tada mislio, verovao i voleo.

Stoga bi bio nesporazum ako bi ti ostao pri svom mišljenju da bih ja sada na primer mogao biti manje zagrejan za Rembranta ili Milea ili Delakroaa ili za bilo koga ili bilo šta, jer je upravo suprotno. Samo, vidiš, stvar je u tome da treba verovati u više stvari i voleti ih. Ima Rembranta kod Šekspira, i Koređa ili De Sarta kod Mišlea, i Delakroaa kod Viktora Igoa, a kod Bičer Stou ima Arija Šefera. I kod Banjana ima M. Marisa ili Milea, ima tu neka stvarnost koja je takoreći stvarnija od stvarnosti, ali moraš znati da je pročitaš, i tada u njoj nađeš nešto neizrecivo što on ume da kaže; a osim toga ima Rembranta i u Jevanđelju i Jevanđelja u Rembrantu, kako god, svodi se manje-više na isto, pod uslovom da dobro razumemo tu stvar, da joj hotimično ne izvrnemo smisao i da imamo na umu pravu meru onoga što poredimo, bez ikakve namere da umanjimo zasluge tih izvornih stvaralaca.

Ako sada možeš oprostiti jednom čoveku što temeljno proučava slike, onda priznaj da je i ljubav prema knjigama isto tako sveta kao i ljubav prema Rembrantu, čak mislim da se te dve ljubavi upotpunjuju.

Strašno volim onaj Fabrisijusov portret muškarca koji smo jednog dana, dok smo se zajedno šetali, dugo posmatrali u Harlemskom muzeju. Dobro, ali isto toliko volim Dikensovog „Ričarda Kartona“* u njegovom Parizu i Londonu 1793. i mogao

* Van Gog pravi omašku spojivši imena dva Dikensova junaka, Ričarda Karstona iz romana *Sumorna kuća* i Sidnija Kartona iz *Priče o dva grada*, a sudeći po istorijskom i geografskom kontekstu, očigledno misli na ovog drugog. U skladu sa naučnim standardima kritičkih izdanja, faktografske greške u pismima ostavljene su u izvornom obliku. (Prim. prir.)

bih ti ukazati na druge uzbudljive likove u raznim knjigama, sa više ili manje upadljivom sličnošću. I mislim da je Kent, onaj čovek iz Šekspirovog *Kralja Lira*, isto tako plemenit i uzvišen lik kao neke figure T. de Kejzera, iako su Kent i Kralj Lir, razume se, živeli mnogo ranije. Da ne dužim više. Bože, kako je divan taj Šekspir! Ko je tajanstven kao on? Njegova reč i njegov način stvaranja sasvim su ravni kistu koji drhti od groznice i uzbuđenja. Ali treba naučiti čitati kao što treba naučiti videti i naučiti živeti.

Dakle, ti ne smeš da misliš kako ja odbacujem ovo ili ono, ja sam jedna vrsta vernika u svojoj nevernosti i premda sam se promenio, ja sam isti i muči me samo ovo: za šta bih mogao da budem dobar, zar ne bih mogao na neki način da služim i da budem koristan, kako bih mogao da proširim vidike i temeljno proučavam ovaj ili onaj predmet? Vidiš, to me neprestano muči, a osim toga čovek se oseća zarobljenikom u nemaštini, isključen iz društvenog delovanja, a mnoga preko potrebna sredstva su izvan njegovog domašaja. Zbog toga je neizbežna melanholija, zatim osećaš prazninu tamo gde bi mogla biti prijateljstva i uzvišena i ozbiljna osećanja, i osećaš kako strašna malodušnost nagriza i samu moralnu snagu, dok ti se čini da ti se sudbina isprečila pred potrebom za naklonošću, a u tebi raste talas gorčine. I onda kažeš: Dokle, Gospode? No, šta ćeš, da li se ono što se dešava unutra vidi spolja? Neko ima veliko ognjište u duši i niko nikada ne dođe da se kraj njega ogreje i prolaznici od svega primete samo malčice dima visoko iznad dimnjaka i zatim nastave svojim putem. I šta sada činiti, održavati to ognjište unutra, imati soli u sebi,* čekati strpljivo – a ipak sa koliko nestrpljenja, čekati čas, kažem, kada će ko god bude želeo doći da sedne kraj njega, ostane tu, ko zna. Neka ko god veruje u Boga čeka taj čas koji će doći pre ili kasnije.

Sada izgleda da svi moji poslovi idu loše, i tako je već neko vreme, i vrlo je moguće da će tako ostati duže ili kraće,

* Jevanđelje po Marku, 9, 50: „Imajte soli u sebi.“ (Prim. prir.)

a moguće je da će, nakon što je očigledno sve krenulo po zlu, stvari kasnije krenuti nabolje. Ne računam na to; možda se to neće dogoditi, ali ako dođe do neke promene nabolje, smatraću to pobedom, biću srećan zbog toga, reći ću – konačno! – Eto, ipak je u meni nečeg bilo.

Ali reći ćeš: ti si ipak užasno biće, pošto imaš naopako shvatanje o religiji i detinjaste moralne skrupule. Ako su naopake i detinjaste, kad bih samo mogao da ih se oslobodim, ne bi mi trebalo ništa bolje. No evo šta ja otprilike o tome mislim. Naći ćeš u Suvestrovom *Filozofu pod krovovima* kako je jedan čovek iz naroda, jedan običan, ako hoćeš, vrlo jadan radnik zamišljao otadžbinu. „Ti nisi možda nikada mislio šta je to otadžbina, nastavi on, spuštajući mi ruku na rame, to je sve ono što te okružuje, sve što te je odgajalo i othranilo, sve što si voleo, to polje koje vidiš, te kuće, to drveće, te devojke koje tuda prolaze smejući se, to je otadžbina. Zakoni koji te štite, hleb kojim se plaća tvoj rad, reči koje razmenjuješ, radost i tuga koje ti dolaze od ljudi i stvari među kojima živiš, to je otadžbina. Sobica u kojoj si nekad gledao svoju majku, uspomene koje ti je ona ostavila, zemlja u kojoj ona počiva, to je otadžbina. Ti je vidiš, ti je svuda udišeš. Zamisli prava i dužnosti, naklonosti i potrebe, sećanja i zahvalnost, objedini sve to pod jednim imenom i to ime će biti otadžbina."

Sada isto tako smatram da sve što je istinski dobro i lepo, unutrašnja moralna, duhovna i uzvišena lepota u ljudima i u njihovim delima, to dolazi od Boga; dok sve što je loše i zlo u ljudima i njihovim delima nije od Boga, a ni Bog to ne smatra dobrim. Ali nehotice sam uvek sklon da verujem da ćemo najbolje spoznati Boga ako mnogo volimo. Voli nekog prijatelja, nekog čoveka, neko delo, šta god hoćeš, i bićeš na pravom putu da o tome kasnije znaš više, eto šta ja sebi kažem. Ali treba voleti uzvišenim i ozbiljnim prisnim osećanjem, sa voljom, sa razumevanjem, i treba uvek da se trudimo da steknemo veće, bolje i šire znanje. To vodi Bogu, to vodi nepokolebljivoj veri.

Neko će, da navedem jedan primer, voleti Rembranta, ali ozbiljno, i tada će dobro znati da postoji Bog i u njega će verovati.

Neko će bolje proučiti istoriju Francuske revolucije – on neće biti nevernik, videće da se i u tim velikim zbivanjima ispoljava suverena moć.

Neko ko je samo nakratko pohađao besplatnu školu na velikom univerzitetu bede, ko je obratio pažnju na ono što očima svojim vidi i ušima svojim čuje, i razmišljao o tome, na kraju bi i sam poverovao, a možda bi naučio i više nego što bi mogao da izrazi.

Pokušaj da shvatiš poslednju reč onoga što kažu veliki umetnici, ozbiljni majstori, u svojim remek-delima, u njima će biti Bog. Neki su to napisali ili rekli u knjizi, a drugi na slici.

Onda prosto-naprosto čitajmo Bibliju i Jevanđelje, jer to navodi na duboko promišljanje, na preispitivanje sebe i svega oko nas. E pa, razmišljajmo mnogo, razmišljajmo o svemu, jer to uzdiže misao iznad svakodnevnog nivoa, hteli mi to ili ne. Čitajmo, dakle, pošto znamo čitati!

Sada, na trenutke možemo biti pomalo rasejani, pomalo sanjari; ima onih koji postanu isuviše rasejani, isuviše skloni sanjarenju, možda se to meni događa, ali to je moja sopstvena krivica. A onda, na kraju krajeva, ko zna nije li za to bilo razloga – zbog ovoga ili onoga bio sam obuzet mislima, zabrinut, rastrojen, ali čovek se iz toga podigne. Sanjar katkada upadne u bunar, ali posle, kažu, iz njega izađe.

A taj rasejan čovek, i on je u nekim trenucima prisutan duhom, kao po naknadi. To je ponekad ličnost čije postojanje ima svoje opravdanje iz ovog ili onog razloga, koji ne vidimo uvek u prvi mah ili koji zbog rasejanosti zaboravljamo, najčešće nehotice. Onaj koga je olujno more dugo valjalo bacajući ga tamo-amo, napokon stiže na svoje odredište; onaj za koga se činilo da nije ni za šta i da je nesposoban za bilo kakav rad ili nameštenje, konačno pronalazi svoj put, i tada se, aktivan i sposoban, pokazuje sasvim drugačiji nego što je izgledao prvobitno.